

Оксана КЛИМЕНКО,

наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

Навчальна книга XVIII – початку XX ст. у дослідженнях бібліографів

(Підручники і навчальні посібники з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського (1748–1917 рр.) для початкових та середніх навчальних закладів: Каталог / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К.: Атіка, 2005. – 384 с.)

Процес культурного, духовного відродження в Україні, що розгорнувся зі здобуттям незалежності, вимагає об'єктивного відтворення історії української духовності, одну зі складових частин якої становить сучасна філософська та педагогічна думка. Дослідження та аналіз усіх чинників духовної культури повинні відбуватися, насамперед, з урахуванням національної культурної традиції, яку слід розглядати у контексті світової, передусім європей-

ської історії. Такий підхід стосовно духовного розвитку в Україні, на наше переконання, сприятиме подоланню однобічної схеми, яка досить довгий час панувала в нашій науці.

Завдяки переосмисленню та логічній реконструкції історії української духовності стало можливим повернення до актуального культурного процесу творчості видатних українських діячів минулого: істориків, лінгвістів, педагогів, філософів, духовенства, письменників, поетів,

політичних діячів, імена яких десятиріччями замовчувалися або дискредитувалися в Україні. Багато хто з них уже давно набув світового авторитету, але на Батьківщині вони довгий час залишалися незнаними, а їхні праці зберігалися у спецсховищах і були недоступними для пересічного читача.

Книжкові колекції Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського – невід’ємна частина книжкових скарбів нашої держави. Вивчення бібліотечної колекції, окрім книгознавчих проблем, сприяє глибшому висвітленню історії і культури України. Аналіз репертуару книжкової колекції демонструє читацькі запити та ступінь освіченості населення. Записи на зібраних виданнях є джерелом вивчення шляхів поширення книг і різноплановості читацької аудиторії, відтворення складу бібліотек, їхнього впливу на розвиток суспільства. Важливу роль у вирішенні кола даних проблем покликаний відіграти представлений до розгляду каталог, так як каталогізація – один з основних способів обліку і вивчення накопичених зібрань.

Потреба у каталозі, який би всебічно розкривав фонд навчальної книги попередніх століть Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського – головного сховища педагогічної літератури нашої держави – назріла давно. Представлений каталог становить значний книгознавчий та історико-культурний інтерес, адже він покликаний нарешті заповнити прогалину у фаховій літературі стосовно накопичених зібрань дореволюційної навчальної літератури. Особливо актуальним є його видання тепер, коли масштабно розгорнулися дослідження з історії педагогіки та освіти України. Історія вітчизняного підручникотворення, гадаємо, унікальна, адже вона ввібрала кращі культурні та наукові надбання людства. На становлення українського підручникотворчого процесу в усі часи впливав високий рівень педагогічної думки, а культурно-просвітня діяльність слугувала взірцем для будительської праці серед українців, що, власне, і відобразилося на формуванні світогляду, розвитку освіти рідною мовою і зацікавленні історичним минулим рідного народу.

Посібник «Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського для початкових та середніх навчаль-

них закладів: Каталог» – фундаментальне комплексне дослідження, значення якого для сучасної вітчизняної науки важко переоцінити. Він включає весь багатющий матеріал з історії культури, історії та методики педагогіки, школознавства та освіти України за означений період. Це ґрунтовна джерельна база, яка кумулює в собі кращі зразки національної та світової думки. Вперше вводяться в науковий обіг маловідомі і практично не досліджувані до сьогодні пласти навчальної літератури. Вітчизняні навчальні книги XVIII – початку XX ст. мали значний вплив на поширення та рівень освіти народу; ввібрали характерні особливості та відмінні риси регіонів, у яких вони побачили світ; стали основою для подальшого розвитку підручникотворчого процесу; відобразили становлення та формування української друкованої традиції. Значній активізації комплексних досліджень навчальної літератури XVIII – початку XX ст. як окремого явища книжкової культури сприятиме даний каталог, який включає максимально повний бібліографічний опис усіх наявних у багатющому фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського означених видань. Адже саме цей тип літератури посідає особливе місце в системі історичних джерел, відображає і акумулює цілий пласт духовного розвитку нової української нації. Зокрема, слід відзначити виключно великий вплив писемної культури України XVII–XVIII ст. на соціально-етнічні процеси становлення національної свідомості українського народу. Глибоке історичне коріння має вітчизняна навчальна книга, якою користувалися в нас з давніх-давен. На кращих зразках фольклору і народної творчості вчилися грамоті діти у XVIII ст. і до сьогодні. Каталог репрезентує найбільш давню частину збірки Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського – підручники і посібники 1748–1917 рр. і включає описи 1173 примірників даного періоду (хоча у статті «Від укладачів» зазначено, що «зосереджено відомості про 1174 назви»).

Завдяки даному каталогу можна відстежити історію побутування і використання навчальної літератури. Матеріал представленого каталогу стане базою для вивчення історії школи, джерелом збагачення відомостей із питань тогочасної освіти, дасть уявлення про навчальні заклади різних рівнів: для вищої школи (№ 1, 27, 140); середньої (№ 21, 118, 193); сільської (№ 34,

382); недільної (№ 247, 311); початкової (№ 13, 17, 194); гімназій (№ 22, 165, 249) тощо.

Позитивно, що, окрім бібліотечного шифру зберігання у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, укладачі вмістили посилання на всі наступні перевидання, що дасть змогу простежити зміни у змісті, структурі і художньо-поліграфічному оформленні видань.

У колекції наявні видання друкарень, які діяли упродовж XVIII – початку XX ст. на теренах України, Росії, Польщі, Угорщини. Деякі з друкарських осередків (Будим, Вятка, Казань) представлені здебільшого епізодично, хоча іноді і досить цікавими виданнями. Гадаємо, що таке співвідношення склалося зовсім не випадково – воно об'єктивно відображає географію культурних та освітніх зв'язків України.

Упорядники вважали за доцільне включити до каталогу описи підручників для вищої школи, що істотно доповнює уявлення про стан тогочасної освіти. Переважна більшість колекції – це власне підручники для різних типів шкіл, але разом з тим – це посібники для самостійного навчання (№ 126); збірники задач (№ 130); книги для читання (№ 20); хрестоматії (№ 16) з усіх напрямів знань (історія, географія, філософія, геометрія тощо). Неабиякий інтерес становлять авторські підручники для початкового навчання грамоті Т. Лубенця, О. Духновича, Б. Грінченка, К. Ушинського, П. Куліша та інших видатних педагогів і культурно-освітніх діячів минулого.

Значним досягненням колективу укладачів каталогу є розгалужений науково-допоміжний апарат видання, який допоможе проводити багатоцільовий пошук. Ґрунтовно продумана і оптимально складена струнка система покажчиків дає змогу у найзручнішій формі миттєво виявити персоналії (авторів та укладачів навчальної літератури); віднайти необхідні видання з окремої тематики чи галузі знань; відтворити книготорговельну мережу та рівень книгорозповсюдження; дасть уявлення про систему бібліотек тих років, географію видавництва та друкарень, видавничий репертуар навчальної літератури і пропозиції книжкового ринку загалом.

Важливу роль у багатогранному розвитку вітчизняного підручникотворчого процесу відіграли видатні діячі науки, культури і освіти минулого, а їхня самовіддана просвітницька праця сприяла впровадженню української мови в усі сфери суспільного життя. «Іменний покажчик»

презентує плеяду визначних особистостей, які протягом віків відстоювали право на власну освіту і культуру, надихаючи народ на боротьбу за національну незалежність.

Особливу цінність і унікальність колекційному фонду навчальної книги надають різноманітні за змістом записи власників на деяких примірниках, що дасть можливість висвітлити окремі моменти в історії книжкової культури краю та регіональної палеографії. Значно полегшить роботу дослідникам вітчизняної історії бібліотечної справи «Покажчик екслібрисів, присвят, епіграфів, іменних, дарчих написів та інших поміток», укладений завдяки перегляду *de visu* кожного підручника чи посібника, у процесі визначення походження колекцій та зібрань, які раніше знаходилися у приватній власності. Вивчення зазначених у «Покажчику печаток (штампів) бібліотек, приватних осіб, інших установ» визначити коло колекціонерів тих чи інших видань, а також дозволить до певної міри реконструювати репертуар видань, які знаходилися у цих зібраннях, а також встановити шляхи формування колекції ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Особливо цікавими є окремі примірники, які зберегли екслібриси своїх власників. Тобто, навчальна книга з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського представляє інтерес для фахівців спеціальної історичної дисципліни – сфрагістики і створює базу для різних книгознавчих і культурологічних досліджень.

Загалом, вивчення презентованого фонду, без сумніву, сприятиме більш повному висвітленню історії книгодрукування, книжкового репертуару, розкриттю читацьких запитів, читацького контингенту та книжкової міграції.

Ілюстрування навчальної книги – це окрема, але малорозвинена галузь історії вітчизняного мистецтва, котра відображає як національні традиції, так і індивідуальне світосприйняття художника, а також взаємопроникнення культур різних країн. У дослідженні оформлення, художнього стилю важливе значення має мистецтвознавчий аспект. Попримірникове вивчення сконцентрованих у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського підручників сприятиме розгортанню узагальнювальних досліджень художнього оформлення українських навчальних видань XVIII – початку XX ст. Розміри ілюстрацій, розміщення їх на сторінці, співвідношення з полем пов'язані

зі змістом самого тексту, котрий має визначений завершений зміст і несе визначену інформаційну функцію. Адже основне завдання різнопланових ілюстрацій у цьому типі літератури – унаочнити, полегшити сприйняття стисло викладеного навчального матеріалу. Вивчення окремих видань дасть змогу мистецтвознавцям, історикам книги виявити традиції оформлення навчальної літератури, характерні особливості та відмінні риси видань усіх регіонів України, становлення різних напрямів поліграфічного виконання та можливостей втілення авторського задуму, що реалізовувалось через залучення різноманітних допоміжних ілюстраційних матеріалів у навчальний процес.

Детальний виклад змісту представленої у каталозі навчальної книги дає уявлення про трансформаційні процеси цього виду літератури і які найбільше активізувалися у XVIII ст., коли ускладнилася і удосконалилася архітектоніка книги, яка включала вже передмови, післямови, зміст, посвяти, різні покажчики, списки опечаток, додатки з малюнків, таблиць, карт. Підручники кінця XIX ст. вміщували перелік книг окремого видавництва (№ 123, 150, 156, 174); бібліографію педагогічної літератури (№ 184, 257, 324); перелік книг для учнів (№ 230, 294) та інші списки літератури (№ 258, 423).

Час змінив методологічні підходи до подачі матеріалу у підручнику, модифікував його структурні елементи, тому сформувалися нові види видань та класифікаційні вимоги до них. Цей каталог ілюструє еволюцію навчальної книги, яка упродовж століть трансформувалась у сучасну систему різновидових видань, що на сьогодні становить комплекс літератури для дворівневої читацької аудиторії: для учня (як для шкільного, так і для самостійного навчання) та для педагога (методичні посібники, плани уроків тощо). Кардинальні зміни, які відбуваються в освіті сьогодні, своєю варіативністю, багатоконпонентністю покликана забезпечити багатоманітна навчальна книга, яка ввібрала в себе витоки, традиції, звичаєвість та мудрість українського народу і протягом усього періоду свого існування слугувала формуванню його менталітету і окремішності української нації.

На нашу думку, каталог, виданий у твердій обкладинці, на якісному папері, мало б значно привабливіший вигляд, якби було ілюстроване титульними аркушами підручників XVIII – початку XX ст., сторінками зі зразками печаток, екслібрисів, влас-

ницьких записів тощо, оригінальними малюнками чи іншими матеріалами в описаних підручниках, вміщених хоча б на кольоровій вклейці.

Важаємо за доцільне порадити авторам книги представлені у каталозі книги перевести у електронну форму, щоб наявні видання краще збереглися для нащадків у первозданному вигляді і їх можна було замовляти через інтернет, користуватись електронною доставкою документів. Варто саме на базі Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського слід створити банк даних навчальної книги державного рівня, який включатиме фонд страхових копій на CD чи дискетах підручників XVIII – початку XX ст., укомплектувати його дублетами – оригіналами видань, які у кількох примірниках зберігаються у непрофільних бібліотечних, музейних, архівних закладах.

На нашу думку, у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського як національного депозитарію психолого-педагогічної літератури максимально повно зосередити профільні видання, що значно полегшить роботу дослідникам усіх напрямів. Цей каталог демонструє і популяризує основний склад навчальної книги XVIII – початку XX ст. Бібліотеки, дає змогу ознайомитися з невичерпним джерелом знань кількасотлітнього підручкотворчого процесу України, який в умовах бездержавності народу невпинно прогресував.

Маємо надію, що найближчим часом колектив ДНПБУ проведе локальні комплексні дослідження у царині формування навчальної книги типу «Література з української мови ... ст.», «Література з історії ... ст.» із залученням фондів інших провідних книгозбірень держави, що сприятиме глибшому, всебічному вивченню друкованої спадщини минулого, як бази для гуманітаризації навчально-виховного процесу в умовах трансформації українського суспільства у світовий інформаційний простір.

Сподіваємось, що зібраний у каталозі матеріал приверне увагу істориків, літературознавців, мистецтвознавців, книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією книги та освіти, і спеціалістів інших галузей знань та сприятиме справі зберігання духовних скарбів нашого народу. Це видання є значним досягненням вітчизняних науковців і тому без перебільшення його можна назвати епохальною подією у сучасній українській бібліографії.

Маємо надію, що неминуща привабливість до комплексу ідей, пов'язаних із просвітительством народу, що сприяло духовному розвитку освітньої справи, і надалі укладатиме міцний фундамент скарбниці знань і досвіду українства, утвердженню національної ідеї, формуванню могутньої держави Україна.

Представлений у каталозі фахівцями Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського увесь масив навчальної літератури, яка побачила світ на теренах України та поза її межами з 1748 по 1917 рр. і в усі часи була джерелом духовного та морально-культурного розвитку українства, дає підстави з

упевненістю і оптимізмом дивитися у майбутнє національного підручникотворення, сприймати ХХІ ст. як якісно нову сходинку у продукуванні ідей та формуванні інформаційного базису для освіти, завдяки якому прийдешні покоління будуть гідно представлені у глобалізованому світі.

Зважаючи на всі вищевикладені положення, вважаємо, що посібник «Підручники і навчальні посібники у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського (1748–1917) для початкових та середніх навчальних закладів: Каталог» сприятиме ґрунтовному відтворенню та багатоплановому вивченню вітчизняної історії освіти та культури загалом.